

POLÍTICA DELIBERATIVA I PARTICIPACIÓ CIUTADANA

Ivan López.
Universitat de Girona

En el marc de la filosofia política contemporània existeixen perspectives teòriques molt diverses sobre la democràcia. Aquesta diversitat teòrica no és cap novetat. En teoria política mai hi ha hagut unanimitat a l'hora d'entendre què és la democràcia, com hauria de funcionar, o bé, si la democràcia ha d'assolir un objectiu, quin hauria de ser aquest. Tanmateix, si haguéssim d'esmentar el que tenen en comú les diverses concepcions de la democràcia això seria la participació ciutadana. La participació política per part de la ciutadania esdevé una idea central en la teoria de la democràcia. Fins ara, hi ha hagut dos concepcions predominants a l'hora d'entendre la participació ciutadana que, a grans trets, dibuixen les línies directrius de la teoria política. D'una banda, podem concebre que la idea de participació conté elements intrínsecament bons, donat que, per exemple, la participació política compren ja un cert grau de compromís per part de la ciutadania (tradicció republicana). D'altra banda, podem valorar la participació política en tant que és el mecanisme mitjançant el qual la ciutadania pot assolir certs objectius, com ara evitar l'abús de poder estatal (tradicció liberal). Però en els darrers anys ha pres rellevància un nou enfocament teòric entre el republicanisme i el liberalisme, l'anomenada *política deliberativa*, que busca millorar la qualitat de la democràcia des d'una doble vessant: vol millorar l'aspecte procedimental de la democràcia i, en conseqüència, millorar així les seves qualitats funcionals. Dit d'una altra manera, la teoria de la política deliberativa constitueix un intent per (a) repensar la naturalesa mateixa de la democràcia i (b) proposar noves formes de participació política.

Els teòrics deliberatius sovint es queixen d'una manca de deliberació en les institucions democràtiques i la deliberació es presenta com la solució a molts dels problemes que pateixen les democràcies en les societats de masses (ignorància de la ciutadania, qualitat qüestionable dels mecanismes de presa decisions, pèrdua de legitimació dels governs...) Tanmateix, moltes de les consideracions respecte a la deliberació política es duen a terme de manera acrítica. La deliberació es presenta com a bona i beneficiosa per al procés democràtic de manera intuïtiva. Però el lloc que ocupa la deliberació en les democràcies contemporànies no és quelcom intuïtiu i requereix aprofundir en els seus arguments. Així doncs, la meua ponència consta de tres parts principals: en primer lloc, la introducció és una aproximació breu al problema de la racionalitat democràtica en les concepcions agregativa i deliberativa de la democràcia; en segon lloc, s'esmenten

alguns dels principals arguments a favor d'introduir una major deliberació en la presa de decisions polítiques; aquest arguments ens serviran per reprendre el problema de racionalitat democràtica a partir de l'exigència d'imparcialitat en la deliberació política. La meua ponència vol ser, així, una reflexió sobre la política deliberativa en tant que una nova concepció de la democràcia per a les societats actuals.

---

1. Introducció

Gran part dels estudis normatius sobre la democràcia s'orienten a trobar una interpretació *racional* del "bé comú". La idea segons la qual, en democràcia, hi ha un bé comú racionalment identificable pren rellevància a partir, sobretot, de la formulació que Rousseau en fa a *El contracte social*. La interpretació agregativa de la fórmula rousseauiana ha estat la més estesa. Aquesta interpretació entén que, per mitjà d'una sèrie de càlculs, podem arribar a identificar la "voluntat general". El que caldria seria, doncs, dilucidar les operacions adients que ens han de permetre identificar el bé comú. La interpretació deliberativa, en canvi, entén que el bé comú no pot ser la suma de voluntats individuals sinó un punt de confluència de la ciutadania. Les dues orientacions coincideixen en que les decisions democràtiques han d'orientar-se al bé comú o, per dir-ho en termes més actuals, que la democràcia ha de tenir una funció de "benestar social". Tanmateix, la principal divergència entre ambdues perspectives rau en la interpretació que fan de la *racionalitat democràtica*. Gran part dels teòrics agregatius parteixen de la idea d'Arrow¹ segons la qual els cicles de les votacions violen el *principi de transitivitat*, que consideren un principi essencial de la racionalitat. En conseqüència, el mètode agregatiu de la votació (a) permet una classificació de les preferències en contradicció a les preferències reals de la societat i (b) obre la possibilitat a una manipulació del resultat de la votació modificant l'ordre de la votació. Arrow subratlla així la dificultat o la impossibilitat d'identificar, en democràcia, el bé comú. Caldria plantejar-se, però, quina repercussió real té això per a la teoria de la democràcia, o bé fins a quin punt aquesta no és una interpretació esbiaixada de la racionalitat democràtica. I és que el principi de transitivitat no desenvolupa la mateixa funció en els processos de racionalitat individual que en els processos de racionalitat col·lectiva. Els teòrics deliberatius, en canvi, entenen que hi ha una racionalitat inherent al *procés* democràtic. La racionalitat democràtica no s'ha de buscar, doncs, en la suma de

---

¹ Kennet J. Arrow; *Elección social y valores individuales*, Barcelona, Planeta-De Agostini, 1994.

voluntats individuals, sinó en la capacitat de modificar les preferències individuals. La interpretació, en la teoria deliberativa, de la raó com a *raó pública* posa l'accent en aquesta transformació d'idees a través de la discussió argumentativa. Habermas ha estat l'autor que més ha insistit en que la democràcia gira entorn a la transformació i no l'acumulació d'idees. Ambdues concepcions de la racionalitat democràtica presenten limitacions per a una teoria contemporània de la democràcies. Tenint en compte la idea de la transitivitat en els processos de votació, des de la perspectiva agregativa podem pensar que el resultat d'una votació sovint no és tan democràtic com sembla. Per la seva banda, els teòrics deliberatius tenen una confiança excessiva en un tipus de raó democràtica de tipus procedimental. I és que la confrontació d'interessos i visions del món divergents que es dona en les democràcies contemporànies sovint pot ser quelcom insalvable també des de la deliberació.

El problema entorn a la interpretació de la racionalitat democràtica es pot abordar a partir dels diferents mecanismes de presa de decisions col·lectives. Una presa de decisions col·lectiva es pot dur a terme per vies diverses: la *votació*, la *deliberació*, i caldria afegir una tercera que és la *negociació*. Si bé podem imaginar una presa de decisions que reuneixi aquest tres mecanismes, cal plantejar-se quins són els mecanismes de presa de decisions que haurien de preferir els individus involucrats en una presa de decisions col·lectives. I és que tots els mecanismes de presa de decisions tenen beneficis, però també inconvenients. Autors com Buchanan i Tullock² han teoritzat sobre quina hauria ser, en les democràcia actuals, la presa de decisions idònia. Per aquests autors, una presa de decisions òptima és la que minimitza els “costos externs” a la presa de decisions (costos per a un individu que es deriven de les accions perjudicials, encara que legals, de terceres persones) i, alhora, els “costos de la presa de decisions” (aquells costos implícits en la negociació d'un acord sobre l'acció col·lectiva). Per disminuir els costos externs cal exigir a la presa de decisions una majoria més àmplia, cosa que es pot aconseguir per la via deliberativa. En el cas extrem de la unanimitat no hi hauria costos externs de la presa de decisions. Ara bé, en la mesura que disminueixen els costos externs augmenten els costos de la presa de decisions, doncs el fet d'exigir una majoria més àmplia sovint requereix una presa de decisions més llarga i complexa. Així, per disminuir els costos de la presa de decisions, que, sovint, es tradueixen en situacions de domini o de desigualtat social, caldria apostar

---

² J. M. Buchanan, G. Tullock; *Cálculo del consenso*, Barcelona, Planeta-De agostini, 1994.

per altres vies no –o menys– deliberatives com ara la votació o la negociació. En determinades circumstàncies és racional optar per altres mecanismes de presa de decisions al marge de la deliberació i, segons com, podem pensar que aquest mecanisme haurien d'ocupar un lloc prioritari en l'escena política de les democràcies contemporànies. Arribats a aquest punt cal plantejar-se, doncs, quines són les raons que podríem tenir per debatre determinats temes abans de prendre una decisió i no prendre una decisió per altres vies que no requereixin deliberació. Una de les raons –ja l'hem dit– és que disminueix els costos externs de la decisió. La deliberació dona lloc a una majoria més ampla i s'entén que això millora la qualitat de la democràcia. Però, alhora, allargar la deliberació pot tenir conseqüències indesitjables. Així doncs, per què caldria pensar que la deliberació és millor que altres mecanismes de decisió col·lectiva?

Els ciutadans de les democràcies actuals poden preferir la deliberació per varies raons:

1. La deliberació contribueix a una major i més equitativa difusió de la informació.
2. Els processos de deliberació disminueixen l'impacte de la racionalitat limitada.
3. La deliberació exigeix una manera específica de justificar les demandes.
4. La deliberació atorga una major legitimitat a les decisions.
5. El procés deliberatiu millora les qualitats morals i intel·lectuals dels participants en la presa de decisions.
6. La deliberació és bona i convenient per sí mateixa.

Veiem, a continuació, cadascun d'aquests arguments.

1. Major difusió de la informació.

El context deliberatiu es correspon amb la idea d'un espai públic on tots els possibles afectats per la presa de decisions han de poder donar raons a favor i en contra de les diferents propostes. En aquest sentit, la deliberació comprèn un procés d'intercanvi recíproc d'idees i opinions que contribueix a una difusió més àmplia i més equitativa de la informació. D'altra banda, els membres que intervenen en un procés deliberatiu tendeixen a revelar informació privada que, en darrer terme, afavoreix positivament en la presa de decisions. En una presa de decisions col·lectiva intervenen, generalment, dos factors principals: d'una banda les *creences tècniques*, és a dir, aquell tipus de creences que ens permeten establir una relació entre una proposta política i els resultats concrets que se'n deriven, i, d'altra banda, les *creences d'equilibri*, és a dir, aquelles que tenen a veure amb les creences de la resta de participants i com aquestes poden modificar les

decisiones individuals³. També en els models agregatius de presa de decisions s'evidencia com els individus tendeixen a preveure les creences, valoracions i opinions que poden tenir els diferents membres igualment vinculats a la presa de decisions. Així, per exemple, en un sistema agregatiu de les preferències per votació, saber el tipus d'informació i de creences que mantenen la resta de participants és útil l'hora de preveure les conseqüències reals del vot. Tanmateix, un sistema agregatiu de les preferències mai podrà revelar tanta informació respecte a les creences valoratives dels individus com la que es dona per mitjà de la deliberació. La deliberació ens permet, per exemple, expressar la intensitat de les preferències. Així, contràriament al que passa amb els mecanismes agregatius, els participants en la deliberació manifesten fins a quin punt tenen sentiments forts o d'indiferència respecte a les diferents propostes. Però un dels principals problemes que sovint planteja la presa de decisions polítiques en les democràcies actuals no és tant l'accés a la informació com la complexitat temàtica d'algunes de les propostes polítiques.

2. Disminució de la racionalitat limitada.

En el context d'una presa de decisions col·lectives es poden donar dos tipus de desigualtats: els individus es poden trobar en una situació de desigualtat, d'una banda, pel que fa a la informació que posseeixen sobre un tema en qüestió i, d'altra banda, pel que fa a la capacitat de processar la informació. Així doncs, es pot donar igualment una situació de desigualtat encara que tots els participants en la presa de decisions disposin de la mateixa informació. Un dels arguments a favor d'introduir una major deliberació en els mecanismes de presa de decisions subratlla que, per mitjà de la deliberació, podem reduir també aquest segon tipus de desigualtat. Els participants en la deliberació intercanvien informació de tipus tècnic però, alhora, posen en comú les diferents maneres de processar la informació. En el debat deliberatiu incrementen el nombre i la riquesa de les propostes, ja que els individus sumen, però també modifiquen les seves capacitats individuals. Així, per mitjà de la deliberació, cada participant en la presa de decisions pot pensar les diferents possibilitats que individualment no havia pensat abans. En aquest sentit, podem dir que la deliberació contribueix a una distribució més equitativa de la imaginació a l'hora de pensar possibles solucions als problemes que ens afecten col·lectivament.

3. Justificació de les demandes.

---

³ A. Przeworski; «Deliberación y dominación ideològica» a J. Elster (ed.); *La Democracia deliberativa*, Gedisa, Barcelona, 2001.

Els mecanismes agregatius de les preferències sovint presenten avantatges importants per a la presa de decisions que convé tenir en compte. Pensem, per exemple, en la presa de decisions per mitjà del vot secret i anònim. L'anonimat i la privacitat permet als individus dur a terme una elecció segons la seva pròpia consciència, això és, al marge de pressions socials o de qualsevol altre tipus. Tanmateix, fonamentar la presa de decisions en l'anonimat i la privacitat presenta certes mancances que, segons com, deriven en deficiències importants per a la democràcia, doncs els ciutadans no tenen la necessitat d'oferir cap mena de justificació (raó pública) de les seves decisions. Introduir la deliberació en el procés de presa de decisions condueix als participants a justificar les seves propostes i reivindicacions davant dels altres. Certament, en la deliberació els individus poden no tenir incentius prou forts per elaborar arguments consistents a favor de les seves propostes. Ara bé, tenint en compte que es tracta d'una deliberació política i, per tant, el resultat de la presa de decisions col·lectiva afectarà a tots els participants de la mateixa manera, els individus es troben motivats per detectar els defectes i incoherències de les propostes dels altres. La deliberació condueix, doncs, als participants a argumentar les seves decisions i a fer-ho d'una manera determinada. Així, per exemple, en la deliberació pot semblar incoherent apel·lar a l'interès privat per justificar les demandes. Alhora, els participants poden tenir altres incentius, segons com molt més forts que el de no voler incórrer en la contradicció, per no apel·lar a l'interès privat. Els individus poden no voler semblar egoistes davant dels altres i aquest fet psicològic els pot empènyer a no dur a terme justificacions interessades de les seves propostes. Podem dir, doncs, amb Habermas, que en el marc deliberatiu preval la força del millor argument.

4. Major legitimació de les decisions.

Un dels arguments principals a favor d'introduir una major deliberació en les democràcies actuals té a veure amb la legitimitat que la deliberació atorga als resultats d'una presa de decisions. Els teòrics deliberatius tendeixen a subratllar la manca de legitimitat dels mecanismes agregatius de les preferències. La legitimitat de les decisions preses per mitjà d'un mecanisme acumulatiu de les preferències tan sol pot derivar de la unanimitat. Qualsevol altre fonament de la legitimitat d'una decisió per mitjà de mecanismes agregatius implicaria que la voluntat d'alguns individus no s'ha pres en consideració. Ara bé, és difícil pensar que la unanimitat és un fet realista en la

presa de decisions polítiques⁴. La teoria deliberativa interpreta que una “situació ideal de diàleg” articula un marc argumentatiu que conferirà una major legitimitat als acords que es derivin de la deliberació. «La política deliberativa –diu Habermas– obté la seva força legitimadora de l’estructura discursiva d’una formació de l’opinió i de la voluntat que tan sols pot assolir la seva funció sociointegradora gràcies a l’expectativa de *qualitat* racional dels seus resultats. És per això que el nivell discursiu del debat públic constitueix la variable més important»⁵. D’altra banda, l’oportunitat de poder expressar-se, això és, de poder proposar i defensar o rebatre les propostes públicament orienta als individus a una major acceptació del resultat que es deriva de la decisió col·lectiva. En aquest sentit, podem dir que hi ha una vessant psicològica que atorga a la presa de decisions deliberativa una major legitimitat.

5. Millora de les qualitats morals i intel·lectuals dels individus.

Autors com C. Offe, U. Preuss o S. Benhabib defensen una concepció deliberativa de la democràcia a partir de la manca de recursos morals dels actuals mecanismes d’acumulació de les preferències per legitimar les decisions col·lectives. En aquest sentit, per exemple, la proposta deliberativa interpreta la idea d’igualtat en funció de les possibilitats reals per donar justificacions recíproques en un procés de raonament públic. D’altra banda, val a dir que la proposta d’una política deliberativa perd el seu aspecte estrany i irreal quan es considera un procés d’aprenentatge en termes reflexius⁶. En el context deliberatiu cal trobar raons que facin les propostes convincents per a la resta d’interlocutors. En aquest “trobar raons que facin convincents les propostes” la deliberació promou certes habilitats com ara la capacitat de raonar, l’empatia o bé l’habilitat retòrica dels participants.

6. La deliberació és bona per sí mateixa.

Els arguments a favor de la deliberació que hem esmentat són de tipus conseqüencialista. Són arguments que (a) interpreten que la deliberació és bona perquè millora el resultat de les decisions (1, 2, 3), o (b) entenen que la deliberació té un seguit d’efectes secundaris que són desitjables (4, 5). Tanmateix, hi ha una altra línia argumentativa per a la qual la deliberació és bona en ella mateixa, és a dir, al marge de les seves conseqüències previsibles. Entre els diferents autors que sostenen aquest tipus d’argument ontològic a fi de justificar la prioritat de la deliberació cal destacar

---

⁴ J. Habermas; *Facticidad y validez*, Trotta, Madrid, 1998. p. 363ss.

⁵ Ibid. P. 381.

⁶ Ibid, p. 399ss. Amy Gutmann; *La educación democrática: una teoría política de la educación*, Paidós, Barcelona, 2001.

especialment l'obra de Manin o Habermas⁷. D'altra banda, algunes de les teories contemporànies del reconeixement es poden situar també en aquesta mateixa línia argumentativa. Des d'una perspectiva neohegeliana, algunes d'aquestes teories entenen que el reconeixement intersubjectiu constitueix l'estadi superior de la condició humana. En aquest sentit, categories centrals de la teoria política com ara la categoria d'"individu", depenen de les *justificacions* recíproques que es donen en el reconeixement intersubjectiu. Sota aquesta perspectiva, la deliberació s'hauria d'entendre, doncs, com una condició intrínseca de la política.

El raonament imparcial en el context de la teoria deliberativa.

La proposta deliberativa posa èmfasi en una major participació per part de la ciutadania en la presa de decisions col·lectives. Alhora, entén que la participació s'ha de dur a terme per mitjà d'argumentacions compromeses amb els valors de *racionalitat* i d'*imparcialitat*. Així, la deliberació fa concessions importants a l'interès general – proporciona incentius per debilitar les exigències d'interès "egoista"– i aquest pot ser, doncs, un dels motius pels quals els individus poden preferir introduir mecanismes deliberatius en la presa de decisions en lloc de dur a terme una simple votació mecànica. Tanmateix, aquesta interpretació de la deliberació a partir d'un raonament imparcial planteja problemes en el marc de les societats actuals, on fenòmens com el pluralisme de valors constitueixen aspectes que vertebraven l'estructura social. En les societats actuals, el pluralisme de valors sovint es tradueix en una multiplicitat de concepcions del bé divergents i irreconciliables. Aquesta interpretació del pluralisme de valors tendeix a desplaçar l'àmbit de la política d'un debat entorn als mitjans adients per assolir un bé "comú" a una discussió sobre els fins. Dit d'una altra manera, en el debat polític s'enfronten categories existencials i visions del món divergents que, sovint, són irreconciliables també des d'una perspectiva deliberativa. Així doncs, és difícil imaginar un context deliberatiu que, alhora, no representi un marc d'interessos en conflicte. En aquest sentit, cal qüestionar-se quin és el lloc que ocupa realment la reivindicació d'un raonament imparcial en una nova teoria de la democràcia. Per tal d'abordar aquesta qüestió és interessant la perspectiva d'autores com Iris Young⁸. La justícia és, per a Young, el tema central de la filosofia política. Segons Young, en les societats

---

⁷ J. Habermas; «Notas sobre un programa de fundamentación» a *Conciencia moral i acción comunicativa*. Península, Barcelona, 1996.

⁸ I. Young; *La justicia i la política de la diferencia*, Cátedra, Madrid, 2000.

occidentals es dona un cas específic de despolitització: el fet de centrar l'atenció en el paradigma distributiu a l'hora de resoldre els conflictes tendeix a desplaçar a un segon terme les qüestions relatives a la presa de decisions col·lectives. Així, la reflexió de Young sobre les diferents teories de la justícia deriva en una discussió teòrica sobre la democràcia participativa. Pensar nous mecanismes de participació democràtica requereix desfer la dicotomia entre esfera pública i esfera privada que la idea d'una racionalitat imparcial ha introduït en l'àmbit de la teoria social. La imparcialitat expressa una lògica de la *identitat* que vol reduir les *diferències*, doncs assolir la imparcialitat requereix deixar de banda les particularitats. Però els individus no deixen de viure en situacions reals amb particularitats concretes i els seus desitjos i compromisos no deixen de ser una motivació important per a l'acció política. Des del punt de vista de la teoria política, aquesta dicotomia entre universal i particular sovint es tradueix en una confrontació entre una autoritat pública que representa l'interès general i els individus amb els seus propis desitjos que no es comuniquen ni es comparteixen. Young entén que aquest tipus de raonament imparcial parteix d'una dicotomia impròpia: els individus, o bé raonen de manera egoista, prioritzant aquells aspectes que afavoriran els seus objectius particulars, o bé raonen des d'un punt de vista imparcial, és a dir, general, sense tenir en compte els desitjos i interessos particulars. La idea de la *racionalitat imparcial* identifica de manera errònia la particularitat amb l'egoisme i du a terme una abstracció universalista per situar al subjecte més enllà de l'egoisme. En darrer terme, la idea d'imparcialitat té, segons Young, una funció ideològica: amaga la interpretació que els grups dominants duen a terme de la universalitat i, d'aquesta manera, contribueix a justificar les estructures jeràrquiques de presa de decisions.

Hi ha, però, una altra manera en que els individus poden situar-se més enllà de l'egoisme i és en el context d'una *esfera pública heterogènia*. La perspectiva deliberativa de Habermas constitueix un dels intents més ambiciosos per articular aquesta concepció de l'esfera pública. En la teoria de Habermas, la raó es presenta com un tipus de *racionalitat dialògica* capaç de superar les limitacions d'una racionalitat aïllada. Una d'aquestes limitacions s'observa en moltes de les concepcions distributives de la justícia. Sota el paradigma distributiu es cosifiquen aspectes rellevants de la vida social que s'han d'entendre abans com un conjunt de regles que com un seguit de bens materials. L'enfocament general de la justícia de Habermas basat en la concepció d'una ètica comunicativa, on la idea de justícia no es planteja en termes distributius sinó en funció de les qüestions procedimentals de participació en la deliberació i la presa de

decisions, permet assumir un desplaçament de les teories de la justícia més enllà del paradigma distributiu.

Però un dels reptes de la teoria deliberativa és introduir noves formes de participació política a partir d'aquesta concepció heterogènia de l'esfera pública; noves formes de participació política que siguin susceptibles als interessos i inquietuds reals de la ciutadania. Aquest repte tan sols es pot assolir des d'una interpretació dialògica de la raó, doncs amb la idea de raó com a diàleg també la filosofia política ha recorregut un camí irreversible. Ara bé, una teoria deliberativa de la democràcia que es correspongui amb la realitat de les societats actuals exigeix un concepte no exclouent de l'*esfera pública*; una nova interpretació de la publicitat (*Öffentlichkeit*) on les persones apareguin amb totes les seves diferències, fins i tot quan aquestes no es puguin sotmetre a la lògica unificadora de la raó imparcial⁹. La concepció de Habermas d'una racionalitat dialògica presenta certes limitacions a l'hora de pensar les possibilitats reals d'aquesta interpretació plural de l'esfera pública. Així, per exemple, caldria una altra interpretació del concepte –equivoc en la teoria de Habermas– d'*interès generalitzable* capaç de reconèixer les particularitats de l'esfera pública¹⁰. D'altra banda, l'afirmació de que els participants en el debat pressuposen implícitament el *consens* evidencia la concepció habermasiana d'una unitat ideal de l'esfera pública. En aquest sentit, cal veure com encaixa en la idea d'una democràcia deliberativa les propostes d'autores com Young. Segons Young, en les societats actuals on es donen fortes divergències entre diferents grups socials, el *bé comú* ha de ser el resultat d'una interpretació pública que no exclouï, sinó que expressi les particularitats. Per assumir aquesta idea del bé comú, la política deliberativa requereix una nova concepció de l'esfera pública que abandoni la idea d'homogeneïtat des d'un suposat punt de vista imparcial, general i universal; requereix d'alternatives a la interpretació de la raó (universal) i el sentiment (particular) com dues esferes enfrontades; requereix, doncs, en darrer terme, pensar quin lloc ocupa en subjecte en un tipus d'acció comunicativa. Però ara, esclar, no tenim temps per això...

---

⁹ Young proposa pensar aquest idea d'una esfera pública heterogènia a partir de dos principis polítics: (a) no es pot obligar a cap persona, acció o aspecte de la vida d'un individu a romandre en la privacitat; (b) cap institució o pràctica social ha de quedar exclosa *a priori* de l'expressió i la discussió pública.

¹⁰ S. Benhabib; *Critique, norm and utopia: a study of the foundations of critical theory*. Columbia University Press, New York, 1986.